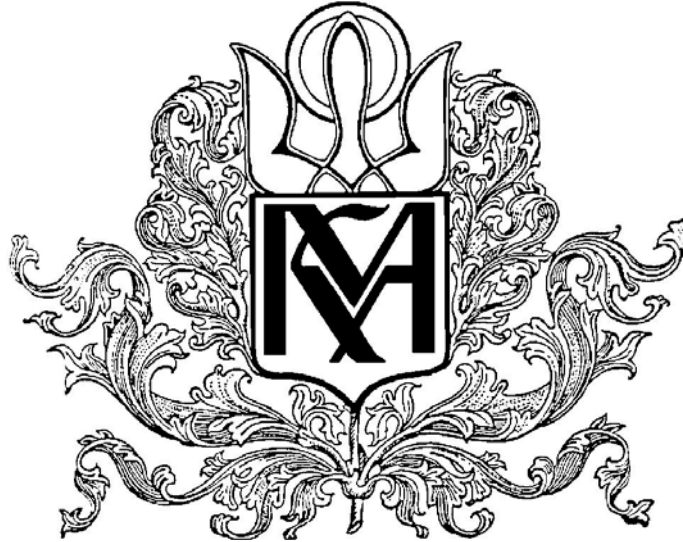

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет економічних наук

Кваліфікаційна робота на тему:
**«Тіньова економіка: причини, соціально-економічні
наслідки та шляхи подолання»**

Підготував:
студент БП-4
Мостепанюк Дмитро Валерійович
Науковий керівник:
доцент, кандидат наук
Іванова Наталя Юріївна

Київ - 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3;
Розділ I. Теоретичні засади тіньової економіки.....	7;
1.1. Сутнісна характеристика тіньової економіки.....	7;
1.2. Причини виникнення тіньової економіки.....	10;
1.3. Соціальні, економічні та політичні наслідки.....	13;
Висновки до розділу I.....	19;
Розділ II. Методичні підходи до оцінки рівня тіньової економіки.....	21;
2.1. Порівняльний аналіз методів визначення рівня тіньової економіки.....	21;
2.2. Оцінка рівня тіньової економіки в Україні.....	24;
2.3. Чинники існування тіньової економіки в Україні.....	30;
Висновки до розділу II.....	33;
Розділ III. Рекомендації щодо подолання тіньової економіки.....	35;
3.1. Світові приклади боротьби з тіньовою економікою.....	35;
3.2. Рекомендації щодо подолання тіньової економіки в Україні.....	39;
Висновки до розділу III.....	43;
Висновки.....	45;
Список використаної літератури.....	49;

ВСТУП

За даними МВФ, станом і на 2018 рік, і на 2022 рік Україна займає 58 місце за номінальним ВВП із 189 країн списку, відстаючи навіть від таких країн, як Перу, Ірак, Пакистан та Бангладеш. Дивним є те, що країна європейського регіону з багатьма великими компаніями має такий достатньо низький рівень економіки. Але ситуація з рівнем ВВП на душу населення набагато гірша – 111 місце з 185, відстаючи від Вірменії, Намібії, Лівії, Косово та Єгипту. [1] Але для мене очевидним є те, що насправді українці багатші і мають вищий рівень життя, ніж країни, у яких цей показник вищий. Паралельно з цим, ставити підрахунки МВФ під сумнів також немає ніякого сенсу. Тоді стає зрозуміло, що рівень ВВП країни є просто недооціненим, що є теж дивним, бо існує маса внутрішньо українських державних установ, які так чи інакше підраховують рівень ВВП або його частини. Це означає, що є певна частина економіки, яка просто захована від державних установ – тіньова економіка.

Насправді, тіньова економіка існує, мабуть, у кожній країні світу, але її рівень є кардинально різним і ця проблема в Україні є дійсно великою, а її вирішення – дуже важливе завдання.

За оцінками Мінекономіки – тіньова економіка України складає третину всього ВВП, а саме 32% станом на 2021 рік. Більше того, порівняно з 2020 роком цей показник виріс на 2%. [10]

Держава прагне максимально подолати тіньову економіку, наприклад, спрощуючи систему оподаткування, посилюючи контроль за доходами фізичних та юридичних осіб, змінюючи законодавство та відслідковуючи нові процеси приховування коштів. В той же час, у подоланні високого рівня тіньової економіки мають бути зацікавлені ще й прості громадяни.

Найпростіше – завжди вимагати чеки при покупках та, влаштовуючись на роботу, оформлюватись офіційно, вказуючи справжню заробітну плату.

В той же час, існують організації, які, будучи нелегальними, працюють повністю неофіційно і ніяк не сплачують податки – наркобізнес, проституція, деякі гральні заклади, шахрайство, нелегальні продажі алкоголю і табачних виробів, деякі продавці зброї тощо. Це – найгірші для держави сфери тіньової економіки – вони не лише неносять класичну економічну та соціально-політичну шкоду державі – ще й додатково викликають проблеми такі як, наприклад, хвороби, залежності, вбивства, вищий рівень смертності в молодшому віці та зменшення соціального рівня певних верств населення. Тому ці сфери ще й тісно переплетені з криміналістикою.

Паралельно існують такі проблеми, як ухилення від сплати податків, відмивання коштів, незаконне збагачення (тісно пов'язано з корупцією) тощо. Ці злочини також мають багато негативних соціально-економічних наслідків. Вони спричиняють дефіцит державного бюджету, відтік коштів з країни та іноді прийняття рішень, що конфліктують з інтересами держави.

В будь якого разі, кожна дія на користь тіньової економіки є шкідливою для держави, а особливо соціально-економічної складової. Тому, на мою думку, тіньова економіка має сягати мінімального рівня, а при можливості повністю подолана, що є найкращим варіантом для держави та більшості населення.

Ця проблема є справді актуальною, враховуючи об'єми операцій, які проходять в тіньовій економіці та об'єми соціальних, економічних та політичних наслідків для нашої держави і вимагає вирішення якомога швидше, особливо в ситуації з війною і критичною необхідністю коштів для фінансування збройних сил.

Мета роботи з дослідження тіньової економіки полягає в аналізі економічних, соціальних та політичних аспектів тіньової економіки як явища в межах нашої держави та за кордоном. Важливими завданнями є встановлення причин виникнення тіньової економіки як явища у

підприємницькій діяльності та факторів, які цьому сприяють, знаходження проблем у законодавстві, що дають можливість тіньовій економіці існувати та розвиватись, а також розуміння наслідків для соціальних, економічних та політичних аспектів держави.

Завданнями, які стоять перед цією роботою, є визначення та розуміння загроз для легальної економіки, пошук недоліків у законодавстві, оподаткуванні, боротьбі з корупцією, роботі відповідних державних органів та шляхів їх усунення, пошук шляхів усунення соціально-економічних та політичних наслідків, пошук методів стимулювання та заохочування до ведення легальної підприємницької діяльності та розвитку легальної економіки в цілому, пошук можливостей по впровадженню міжнародних стратегій боротьби з тіньовою економікою.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які породжують тіньову економіку та стимулюють її розвиток.

Предметом дослідження є аналіз впливу тіньової економіки на соціальний, економічний та політичний розвиток держави, а також можливі шляхи регулювання цього явища.

Методи дослідження з огляду на окреслену мету та завдання, використано такі загальнонаукові та спеціально-наукові методи: історичний (використовується для вивчення питання під призмою часу, аналізуючи минулі події та обставини та, враховуючи цей досвід, пошук можливих методів боротьби з явищем тіньової економіки), системно-структурний (у рамках аналізу об'єктивних та суб'єктивних ознак явища тіньової економіки), статистичний (використання статистичних даних для кращого розуміння ситуації в та поза межами країни та протягом різних проміжків часу), узагальнення (для виокремлення теоретичних та практичних важливих висновків дослідження).

Інформаційною базою слугують друковані джерела та інформаційні джерела в мережі інтернет, що є у вільному доступі, а також власні знання з тематики тіньової економіки та суміжних проблем.

Світові автори, науковці та дослідники, що займались проблемою тіньової економіки: Реймонд Голдсміт, Фрідерік Шнайдер, Едгар Феїнгольд, Фрітц Пудер, Віктор Леві та багато інших. [14]

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1 Сутнісна характеристика тіньової економіки

Офіційним визначенням тіньової або сірої економіки є господарська діяльність, що розвивається поза державним обліком і контролем і не відображається в офіційних статистиках. Тобто, всі дії, які спрямовані на приховання доходів задля уникнення сплати податків і збільшення власного прибутку відносяться саме до тіньової економіки. З історичної точки зору тіньова економіка з'явилась у великих проявах з початком індустріальної епохи. Наприклад, підпільні цехові виробництва, що склали значну конкуренцію «офіційним» мануфактурам, піратство та корупція були найбільшими її проявами.

Загалом, тіньова економіка має певні переваги. Наприклад, більша гнучкість порівняно з легальними організаціями та швидше заповнення вільних ніш, збільшення конкуренції, створення нових робочих місць. Тіньова економіка збільшує кількість продуктів та послуг на ринку товарів та послуг.

Але є дві найбільші проблеми, які і є вирішальними для вибору політики держави. По-перше, через тіньову економіку держава недоотримує високу частину доходів до бюджету, що стримує розвиток держави, а то й взагалі рушить країну як суб'єкт. По-друге, тіньова економіка стимулює створення організованої злочинності та криміналізує суспільство. Взагалі, в більшості, тіньова економіка створює відтік капіталу і лише невелика частина доходів залишається в країні або інвестується в її подальший розвиток.

Показники тіньової економіки є відносно невеликими у розвинених країнах – 5-15% ВВП. В той же час, в країнах що розвиваються середній рівень тіньової економіки складає 35-45% ВВП (до речі, рівень української тіньової економіки є нижче середнього), а в деяких країнах частка тіньової економіки переважає офіційну. [2]

Існує три види тіньової економіки:

- «Сіра» – виготовлення та реалізація товарів та послуг, які не заборонені законом, але діяльність не є зареєстрованою. Як правило, виробники або спеціально ухиляються від офіційного обліку або цей облік взагалі не є передбаченим;
- «Друга» - економічна діяльність представників офіційної сфери, що є заборонена законом і приводить до перерозподілу вже створеного національного доходу. Фактично, певні особи нарощують свій капітал за рахунок втрат цього ж капіталу іншими особами, при цьому нічого не виробляючи;
- «Чорна» - економічна діяльність, що є заборонена законом і займається виробництвом та реалізацією заборонених або дефіцитних товарів чи послуг. Фактично, це діяльність, що є деструктивною для нормального життя або несумісна з ним (грабунки, шантаж, наркобізнес, рабство тощо). [2]

Серед основних ознак тіньової економіки можна виділити кілька факторів:

- Нелегальність – всі діяння, що відбуваються під час діяльності тіньової економіки – незаконні, починаючи ухиленням від сплати податків та порушенням регуляцій, закінчуючи торгівлею заборонених товарів;
- Відсутність прозорості – більшість операцій проводяться приховано або проводяться фіктивні операції для приховання справжніх намірів;

- Готівкові кошти – більшість операцій проводяться саме готівкою, бо її складніше відслідкувати державним моніторинговим органам та легше ухилитись від зобов'язань перед державою;
- Великий масштаб – як правило, особливо в умовах нашої країни, тіньова економіка має досить великі масштаби та негативно впливає на діяльність держави;
- Негативний вплив на легальну економіку – будь які дії, що відбуваються поза законом шкодять офіційній економіці з багатьох точок зору, а саме конкурує з офіційними підприємствами, ухиляється від різноманітних зобов'язань перед державою та не дає нормального соціального забезпечення робітникам тіньового сектору.

Очевидно, що обставини кожної країни є унікальними і може мати різні причини появи, але має основні спільні риси, а боротьба з тіньовою економікою також є в глобальних аспектах ідентичною в різних місцях світу, а саме: покращення системи оподаткування, антикорупційна діяльність, стимуляція розвитку легальних підприємств та економічна стабільність.

1.2 Причини виникнення тіньової економіки

Як уже було зазначено, тіньова економіка в кожній країні з'являється по причині наявності власних соціальних, економічних та політичних обставин, хоча загалом ці причини є схожими між країнами та багато в чому можуть навіть співпадати.

Серед основних ознак можна виділити такі як низька стабільність економічної системи, висока корумпованість, недосконала система контролю податкових надходжень та висока податкова ставка (рівень оподаткування), недосконала система регуляції діяльності окремих видів підприємств, високий рівень безробіття та низькі заробітні плати, соціальні та економічні нерівності між населенням.

Низька стабільність економічної системи стимулює розвиток тіньової економіки по тій причині, що громадяни країни не впевнені в своєму майбутньому, тому прагнуть зберегти якомога більше грошових коштів або активів поза контролем держави.

Недосконала система контролю податкових надходжень дає змогу суб'єктам підприємницької діяльності легко ухилятися від сплати податків в державний бюджет та приховувати свої доходи та активи. Фактично, недосконалості у відповідних механізмах контролю створюють умови для виконання нелегальних операцій та роблять розслідування цих операцій складнішим.

Висока податкова ставка стимулює підприємців або робітників сплачувати менше податків та всіляко їх уникати (для робітників – податок з заробітної плати). Проблемою є те, що підприємцям складно сплачувати відповідну кількість податків і тому вони переходять до тіньового сектору, де рівень оподаткування стає меншим або зникає в цілому.

Високий рівень корупції (в першу чергу серед державних службовців) сприяє розповсюдженню тіньової економіки. Відсутність прозорості,

хабарництво, недобросовісні дії з боку державних посадовців, можливість лобіювання власних інтересів (навіть за умови, що вони є поза законом) стимулюють не лише підприємців, а і громадян в цілому залучатися до нелегальних діянь та операцій та уникати офіційних шляхів діяльності (прикладів існує безліч, але останнім найгучнішим був арешт голови Верховного суду України за хабар у лобіюванні інтересів представників олігархії).

Недосконала система регуляції діяльності окремих видів підприємств змушує підприємців працювати в тіньовому секторі, навіть маючи бажання працювати офіційно. Це відбувається по причині відсутності офіційних шляхів регулювання певної підприємницької діяльності (до прикладу, в нашій країні проституція є незаконною, хоча вона існує і розвивається. В той же час, Нідерланди легалізували цю сферу на своїй території та тепер держава контролює всі операції, які проходять у цій сфері, вивівши сферу з тіні).

Високий рівень безробіття та низькі заробітні плати – по причині, що легальний ринок праці не може забезпечити достатню кількість робочих місць або відповідний рівень заробітних плат, працівники можуть переходити в тіньовий сектор задля пошуку більш кращих можливостей, які з'являються у зв'язку з більшими ризиками відповідальності перед законом, дешевшу вартість виробництва продуктів та послуг (менше витрат, порівняно з легальним сектором економіки, на виробництво через сплату меншої кількості податків або не сплату їх взагалі) та можливість працевлаштування у сферах, які є заборонені законом (до прикладу, торгівля наркотичними засобами та психотропними речовинами).

Соціальні та економічні нерівності між населенням також можуть стимулювати розвиток тіньової економіки. Причиною цьому є великі розбіжності в отриманні доходів та можливостях подальшого розвитку. Окрема частина населення, що не має доступу до певної частини офіційного ринку праці або у зв'язку з діями іншої частини населення не може займатись

цією діяльністю (різні перешкоджання, в тому числі корупційним шляхом або недоліками в системі регуляції діяльності цього роду занять) може переходити до тіньового сектору та залучатись до нелегальної діяльності (наприклад, діяльністю в сфері приватної охорони можуть займатись лише особи, які мають досвід несення служби в правоохоронних органах, а діяльність закладів грального бізнесу, а саме казино, обмежена законом і має підходити під певні критерії, одним з яких є розташування закладу лише в п'ятизіркових готелях).

Всі причини виникнення тіньової економіки тісно пов'язані між собою та можуть бути взаємозалежними, до прикладу недосконала система контролю податкових надходжень та висока корумпованість державних посадовців цілком взаємопов'язані та взаємозалежні між собою. У зв'язку з певними пробілами у механізмах контролю, державні посадовці (маючи власну неправомірну вигоду, при чому мова йде не обов'язково саме про фінансову вигоду) можуть лобіювати інтереси деяких осіб, які займаються підприємницькою діяльністю і мають на меті ухилитись від сплати податків або приховати свої доходи чи активи.

1.3 Соціальні, економічні та політичні наслідки

Тіньова економіка є великою складовою суспільного, економічного і політичного життя не лише України, а й будь якої іншої держави. Тому очевидним є її великий вплив на відповідні сфери життя держави. При чому існують як позитивні, так і негативні наслідки.

Перш за все, варто розпочати з негативних наслідків тіньової економіки на соціальне, економічне та політичне життя держави, основними з яких є:

- Зменшення доходів бюджету – тіньова економіка має на меті можливість працювати напівлегально або взагалі нелегально, що майже у всіх випадках несе за собою часткове або повне ухилення від сплати податків, від чого страждає державний бюджет. Через недоотримання коштів в бюджет, держава не може вирішувати актуальні соціальні, економічні та політичні питання (наприклад, розвиток інфраструктури, наповнення коштами пенсійного фонду, фінансування армії тощо);
- Ріст внутрішнього і зовнішнього державного боргу – через дефіцит державного бюджету, існує потреба в коштах, які отримуються шляхом отримання кредитів від міжнародних установ, інших держав та випуском на ринок цінних паперів. Також, відповідний дефіцит бюджет ускладнює виплату зобов'язань кредиторам, що шкодить і політичним стосункам між державами, організаціями та власниками цінних паперів, так і внутрішнім соціально-економічним процесам по причині необхідності обмежувати фінансування певних внутрішніх проектів з метою виплати зобов'язань;
- Ріст тіньового капіталу та загроза національній безпеці –кошти, які не можуть бути повністю відслідковані державою та використанні для інтересів або окремих громадян (наприклад,

лобіювання власних незаконних або напівзаконних інтересів шляхом надання державним посадовцям неправомірної вигоди і завдання шкоди державі), або дестабілізація внутрішньо-державних процесів задля дестабілізації ситуації в державі (до прикладу, діяльність росії упродовж багатьох років на території України, а саме фінансування проросійських політичних партій, фінансування проросійських мітингів та демонстрацій, фінансування проросійських засобів масової інформації тощо);

- Зменшення інвестиційної привабливості держави – підприємці, які працюють в офіційному секторі економіки не бажають вкладати свої кошти в діяльність, яка може конкурувати з нелегальним бізнесом (така конкуренція є набагато складнішою і, в деяких випадках, неможливою, бо нелегальні підприємства окрім класичних методів ведення конкурентної боротьби можуть використовувати, наприклад, корупційну складову та лобіювання власних несправедливих інтересів) і тому інвестують свої кошти або в інші проекти, що мають набагато більшу частку легальності, або взагалі інвестувати в інші країни;
- Втрата можливості участі держави в глобалізаційних процесах – держава спрямовує більшість своїх ресурсів на вирішення внутрішніх проблем (пошук та залучення нових інвестицій, боротьба з нелегальними підприємствами, корупціонерами та криміналітетом) і приділяє менше ресурсів для участі в глобалізаційних процесах, що уповільнює розвиток країни;
- Криміналізація суспільства та ріст організованої злочинності – проведення нелегальних операцій стимулює ріст кількості осіб, які діють всупереч закону та стають злочинцями, об'єднуються в організовані злочинні групи та розповсюджують свою діяльність. Окрім того, представники тіньової економіки часто не можуть звернутись до державних органів судової та виконавчої ланки

зادля встановлення справедливості, тому використовують єдиний доступний метод вирішення конфліктів зі своїми конкурентами – застосування сили. Тому поширюються такі поняття як корупція, рекет, розбій, вбивства;

- Відтік капіталу – більшість фінансових активів у процесі приховування від держави виводяться за кордон (в тому числі через офшори) і залишаються за межами держави, що послаблює вплив країни на різноманітні процеси в її межах та за ними. Певна частина цього капіталу звичайно ж залишається в межах держави або повертається під виглядом інвестицій, при чому часто іноземних;
- Незрілість економіки – діяльність тіньової економіки послаблює діяльність та вплив офіційної та призводить до її незрілості. Розвиток офіційних секторів економіки обмежують недостатність рівня інвестицій, відсутність або послаблення рівня конкуренції, неповноцінність або недостатність правил та регуляцій ведення підприємницької діяльності та інші чинники, які є деструктивними для держави;
- Зниження якості життя – ведення діяльності в тіньовому секторі може мати низьку оплату праці, відсутність або обмеження соціального забезпечення, поганий рівень умов праці тощо, що призводить до росту рівня бідності, соціальної та економічної нерівності та відсутності соціального забезпечення;
- Порушення правил конкуренції – фактор, що деструктивно впливає на економіку держави та представників офіційної підприємницької діяльності і полягає у тому, що підприємства, що ведуть нелегальну діяльність використовують методи конкурентної боротьби, які є неприйнятними для офіційних підприємств (корупція, рекет тощо);

- Загроза для безпеки та стабільності суспільства – тіньова економіка включає в себе і заборонені законом види діяльності, такі як торгівля наркотиками та іншими психотропними речовинами, торгівля зброєю, гральний бізнес, торгівля людьми, проституція, контрабанда, відмивання грошей, розбій, рекет тощо мають різко негативний та деструктивний вплив на безпеку та стабільність суспільства;
- Втрата довіри до політичної системи та державних інституцій – на прикладі корупції, громадяни можуть втрачати довіру до окремих державних органів та системи в цілому, спостерігаючи за її діяльністю (наприклад, діяльність міліції та подальше її реформування в поліцію);
- Зниження стабільності уряду – недостатні податкові надходження, частину яких приховує тіньова економіка не дають можливість уряду вирішувати низку актуальних соціальних, економічних та політичних проблем, що призводить до послаблення позицій чинної влади;
- Залежність державних посадовців від нелегальних організацій та угруповань – в деяких випадках існує залежність політиків від осіб, що ведуть нелегальну діяльність. Ця залежність проявляється в корупційних зв'язках та шантажу, що іноді є взаємопов'язаним. Ця залежність впливає на прийняття певних політичних рішень, розподіл ресурсів та сприяє появі нових корупційних схем.[4]

Якщо мова заходить про позитивні наслідки тіньової економіки (при чому часто негативні та позитивні наслідки мають однакові витoki, але в силу певних обставин – зовсім інший ефект на соціальне, економічне та політичне життя держави), то серед них можна виділити такі:

- Стабілізуюча та компенсуюча функція протягом перехідного періоду – під час змін відбувається багато законодавчих правок,

до яких легальний бізнес дуже чутливий і до моменту початку нормального законодавчого регулювання може пройти достатньо багато часу, протягом якого легальні підприємства не можуть вести свою діяльність у даній сфері, бо ризикують опинитись по іншу сторону закону. В той же час для тіньового сектора такої проблеми не існує, тому представники нелегальної економіки можуть одразу працювати в цій сфері, що є добре для кінцевого споживача, адже його потреба буде забезпечена одразу. Точно так легальний бізнес не може працювати в деяких сферах, на який існує попит і тому потребу споживача закривають тіньові підприємства, які працюють поза законом;

- Швидке заповнення ніш –при появі нової ніші будь яке підприємство має внести певні юридичні правки в свою організаційну структуру або ж взагалі зареєструвати дочірнє підприємство, а значить пройти кілька бюрократичних інстанцій, що вимагає багато часу, особливо враховуючи бюрократичну складову. Тіньові підприємства в свою чергу можуть одразу розпочинати діяльність в цій сфері, незважаючи на будь які державні дозволи;
- Створення додаткових робочих місць –будь яке нове підприємство потребує нових співробітників і цим самим створює нові робочі місця. Окрім того, тіньовому сектору може бути складніше знайти нових співробітників (через можливість юридичної відповідальності за вчинення своїх діянь співробітниками), тому деякі умови праці для робітників тіньового сектору можуть бути навіть кращими ніж в легальних підприємствах;
- Посилення конкурентної боротьби – підприємства тіньового сектору, як і всі офіційні підприємства виробляють певну продукцію або послуги і очевидно, що цим самим нав'язується

конкурентна боротьба іншим компаніям, при чому офіційним підприємствам складніше конкурувати, бо вони мають сплачувати податки в повному розмірі та не беруть участь в корупційних чи кримінальних операціях. Тому вони мають максимально оптимізувати власне виробництво для можливості нав'язувати дійсно конкурентну боротьбу підприємствам тіньової економіки;

- Сповільнення дестабілізаційних процесів в суспільстві –тіньова економіка, будучи менш чутливою до законодавчих змін та змін оподаткування, тому в більшості випадків підприємства тіньового сектору є більш стійкими до цих змін і тому довше можуть працювати, незважаючи на ці зміни, тим самим пом'якшуючи наслідки змін для споживачів. [2]

Отже, тіньова економіка має дуже багато соціальних, економічних та політичних наслідків, при чому як негативних, так і позитивних, хоча кількість негативних наслідків та їх значення набагато важливіше для держави та соціуму. Саме тому держави продовжують боротись з нелегальною економікою, навіть незважаючи на її переваги.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Отже, провівши певний об'єм досліджень, вдалось з'ясувати та розібратись з тим, що собою являє тіньова економіка, побачити її характеристики та суть, а також зрозуміти якими є її об'єми в державах залежно від стадій розвитку цих держав. Це досить важливий момент для подальших дій, бо саме детальне розуміння явища тіньової економіки дає змогу більш заглиблюватись в її дослідження та виявляти механізми подолання проблеми.

Окрім того, було з'ясовано причини виникнення тіньової економіки, і що важливо, ці причини є досить схожими, дуже часто ідентичними (за винятком кількох внутрішніх особливостей) в усіх державах навіть незалежно від час появи цього явища. Ця інформація також є надзвичайно важливою, бо розуміючи причини виникнення будь якої проблеми, держава або інші суб'єкти одразу розуміють що стало поштовхом до появи проблеми та на які питання треба звернути увагу в першу чергу, щоб цю проблему вирішити.

Соціальні, економічні та політичні наслідки існування тіньової економіки є дуже переплетені та взаємопов'язані між собою. Цікавим є те, що навіть незважаючи на величезну кількість негативних наслідків існують певні позитивні фактори від діяльності тіньових підприємств, хоча це ні в якому разі не може виправдати явище тіньової економіки, яке є деструктивним як для соціального, так і для економічного та політичного життя держави. Більше того, внаслідок розповсюдження тіньової економіки росте кількість кримінальних правопорушень, а держава як суб'єкт взагалі може зникнути (взяти до уваги хоча б проведення дестабілізаційних дій всередині країни іншою державою).

Розуміючи теоретичні та історичні аспекти тіньової економіки, дуже просто зробити висновок, що вона є своєрідним паразитом для держави, зупиняє можливості росту та взагалі не дає змоги нормально розвиватись офіційним підприємствам, наприклад, використовуючи незаконні методи боротьби з конкурентами (корупція, зменшення кількості витрат шляхом ухилення від сплати податків, нехтування законодавчою базою та регулятивними інструментами, рекет, погрози, шантаж тощо). Також тіньова економіка зупиняє соціальний розвиток країни, навіть враховуючи те, що вона може створювати додаткові робочі місця та іноді давати змогу заробляти більше коштів (наприклад, проведення забороненої законом діяльності, яка є досить прибутковою по причині майже відсутньої конкуренції або хоча б шляхом ухилення від сплати податків). Окрім того, беззаперечним є деструктивний вплив тіньової економіки на політичне життя держави, при чому як внутрішнє, так і зовнішнє. Щодо внутрішнього – корупція не дає можливості нормально вести будь яку діяльність в країні, бо відбувається лобіювання часто незаконних інтересів осіб, які стимулюють хабарництво. Також може відбуватись проведення дестабілізаційних дій як іншими державами (до прикладу, наведені раніше дії росії проти нашої країни, а саме пропаганда через засоби масової інформації, проведення мітингів та демонстрацій, створення та фінансування діяльності політичних партій, які переслідують певні інтереси, що не збігаються з інтересами країни тощо). Щодо зовнішньо-політичного життя держави – від високого рівня тіньової економіки, а значить і корупційної складової страждає репутація країни на міжнародній арені. Також зменшується її інвестиційна привабливість і довіра до держави в цілому, тому менше партнерів матиме бажання вести справи з корумпованою державою (навіть на прикладі України ми можемо побачити проведення реформ і лише потім певні поступові кроки з євроінтеграції).

РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1 Порівняльний аналіз методів визначення рівня тіньової економіки

Маючи на меті побороти проблему тіньової економіки, держава та відповідні державні установи в першу чергу мають визначити її особливості, в тому числі рівень. Тому існують різні методи порівняння тіньової економіки, складовими яких є статистична звітність офіційно зареєстрованих господарств, яка базується на даних бухгалтерського обліку, звітах органів контролю, аудиту, експертних оцінках та вибіркових опитувань. Основними методами визначення тіньової економіки є:

- «витрати населення – роздрібний товарооборот» - суть методу полягає у виявленні перевищень споживчих витрат населення, витрачених на придбання благ порівняно з обсягом продажу населенню благ усіма підприємствами в офіційній економіці, при чому виготовлення благ для власного споживання або для потреб сім'ї не вважається тіньовою економікою. Це прямий метод і він застосовується для обчислення макроекономічних характеристик тіньової економіки. Дані про витрати необхідні для дослідження отримуються вибірковим обстеженням життя домогосподарств виключно на добровільній основі, а дані про загальний обсяг кількості проданих населенню товарів – шляхом статистичної звітності;
- Фінансовий метод – суть методу полягає у знаходженні тенденцій змін вартості товарів, робіт необхідних під час виробництва та доходом підприємств. Окрім того, вважається можливим, що ріст

вартості елементів, необхідних протягом виробництва відносно доходу підприємства є ознакою зростання рівня тіньової економіки. Цей метод непрямий і складається з трьох етапів: обчислення зміни частки вартості елементів виробництва порівняно з аналогічним періодом попереднього року, оцінка наскільки зміна співвідношення вхідних та вихідних цін впливає на вартість виробництва, обчислення рівня тіньової економіки (або прихованих доходів);

- Монетарний метод – суть методики полягає у знаходженні тенденцій до змін співвідношення об'єму готівки та депозитів у банках, порівняно з 1991 роком, який прийнято вважати базовим у цих підрахунках. Вважається, що під час здійснення фізичними та юридичними особами нелегальної економічної діяльності, всі розрахунки проводяться готівкою і тому попит на готівку, що рухається поза банківськими установами збільшується, а також швидкість обігу готівки в тішовій та офіційній економіці є однаковою. Період у якому рівень економіки був мінімальним (дорівнює нулю) вважається базовим. Сам метод визначення рівня тіньової економіки вважається непрямим;
- Електричний метод – суть методу полягає у порівнянні росту споживання державою електроенергії відносно приросту ВВП, а саме реального рівня ВВП. Вважається, що у випадку збільшення рівня спожитої електроенергії щодо рівня ВВП цей надлишок спожитої електроенергії спрямовується на діяльність підприємств тішової економіки. Ця теорія є правильною за умови, що технологічний рівень виробництва, надання послуг та виконання робіт не змінюється. Окрім того, різниця між рівнем споживання електроенергії та приростом ВВП може змінюватись внаслідок науково-технічного прогресу та інвестицій в дану галузь. Тому з 1998 року під час виконання цих розрахунків використовується

спеціальний алгоритм, що враховує зміни в розвитку споживання паливно-енергетичних ресурсів. Метод є непрямим. Розрахунки проводяться щорічно за підсумками відповідних років;

- Метод збитковості підприємств – метод полягає у обчисленні рівня тіньової економіки шляхом визначення граничного коефіцієнта максимального та мінімального тіньової економіки як частки ВВП, в межах якої знаходиться рівень тіньової економіки. Для цього методу існують певні припущення, а саме: фактично прибутковими є всі збиткові підприємства за офіційно наведеними статистичними даними; відношення витрат збиткових та незбиткових підприємств дорівнює відношенню кількості цих підприємств;
- Обчислення інтегрального показника рівня тіньової економіки загалом – суть полягає у зведенні даних за попередньо використаними методами обчислення рівня тіньової економіки в узагальнений показник, використовуючи коефіцієнти, що застосовані для кожного методу обчислення рівня у періоді, який аналізується враховуючи стабільність оцінення за відповідним методом упродовж попередніх років. Менший вплив на інтегральний показник рівня тіньової економіки має той метод, який був більш нестабільним упродовж попередніх років. Переважним є метод, який має найстабільніші показники упродовж останніх п'яти років. [8]

Отже, існує декілька методів визначення рівня тіньової економіки, які є офіційно затверджені в наказі уряду «Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» та мають на меті подальше вдосконалення методів та процесу розрахунку рівня тіньової економіки в Україні. Ці методи не є взаємопов'язаними між собою під час обчислення, бо в них використовуються різні вихідні статистичні дані, але

для визначення максимально точного та об'єктивного кінцевого результату відбувається порівняння результатів цих методів.

2.2 Оцінка рівня тіньової економіки в Україні

Використовуючи вище наведені методи, держава розраховує рівень тіньової економіки України, який, на жаль, є досить високим і станом на 2021 рік займав 31% від обсягу ВВП. [10]

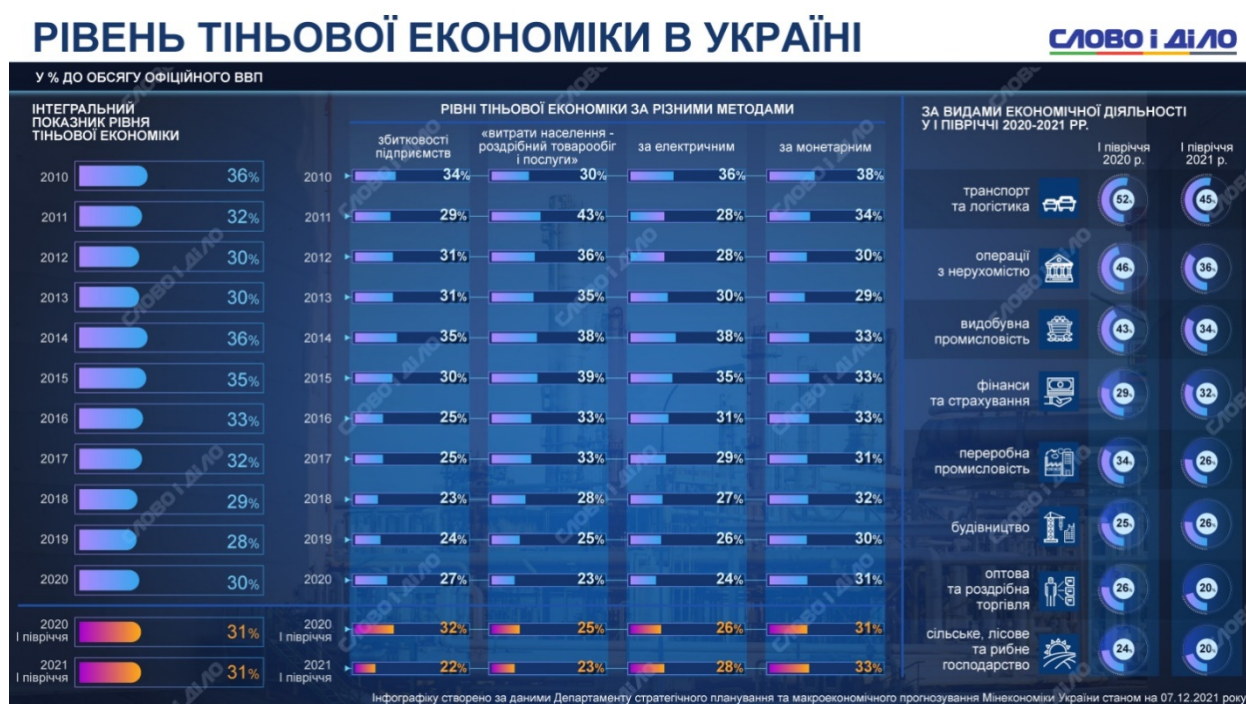

Рис. 4.1 «Рівень тіньової економіки в Україні»[10]

За проміжок часу, який наведений на даній інфографіці видно, що рівень тіньової економіки стабільно зменшується кожен рік за винятком кризових періодів (2014 рік – Революція Гідності, анексія Кримського півострову, початок проведення антитерористичної операції на Донбасі та 2020 рік – пандемія COVID-19). До речі, після збройної агресії росії на Донбасі додався ще один негативний чинник для росту тіньової економіки – спрощення до застосування потенційних можливостей схем з контрабандою товарів через лінію зіткнення.

Найактуальнішими є дані останніх 5 років, де відслідковується ситуація падіння рівня тіньової економіки з 32% від загального ВВП у 2017 році до

28% у 2019 році. У 2020 році відбувся ріст на 2%, який продовжився і наступного року до 31% і залишився на цьому рівні до кінця I півріччя 2021 року.

Аналіз рівня тіньової економіки за методом її визначення розпочнемо з «методу збитковості підприємств». З 2018 року відбувається постійний ріст з 23% до 32% у 2020 році та різке падіння на 10% до 22% у I півріччі 2021 року.

Метод «витрати населення – роздрібний товарообіг та послуги» показав падіння рівня тіньової економіки з 28% 2018 року до 23% 2020 року, при чому у I півріччі 2020 року рівень не падав і був ідентичний рівню 2019 року у 25%, але у II півріччі відбулись зміни та рівень тіньової економіки впав. Станом на I півріччя 2021 року – рівень залишився незмінним щодо 2020 року та мав значення 23%. Причиною падіння у 2020 році стали обмеження викликані пандемією та локдауном, що ускладнило можливості ведення діяльності на неорганізованих ринках.

За електричним методом 2018 році рівень тіньової економіки був оцінений у 27% від рівня загального ВВП держави, але це значення падало до 2020 року включно і на мінімальному піці становило 24%, при тому що у I півріччі 2020 року цей рівень був вищим, а саме 26%. У I півріччі 2021 року цей рівень знову зріс і становив вже 28%. Рівень зростання тіньової економіки за цим методом збільшився по причині шокового підвищення цін на паливні ресурси у світі. Окрім того, ріст рівня тіньової економіки був спричинений підвищеним попитом на паливні ресурси, особливо в сферах металургії та машинобудування.

За монетарним методом падіння рівня тіньової економіки відбувалось два роки поспіль з 2018 (32%) до 2019 (30%), а потім спостерігався ріст до 31% у 2020 році та 33% у I півріччі 2021 року. Причиною зростання рівня тіньової економіки за даним методом стало поступове подорожчання фінансування для юридичних та фізичних осіб через підвищення Національним банком України облікової ставки та збільшення обігу готівки.

Тому вважається, що були сформовані нові безготівкові канали виведення активів з офіційної економіки в тіньову.

Аналіз об'єму розповсюдження тіньової економіки за видами економічної діяльності є досить позитивним, бо майже у всіх основних сферах ведення господарської діяльності в Україні (за винятком будівельної та фінансової) станом на I півріччя 2021 року відбувається збільшення офіційної частки економіки в них порівняно з аналогічним періодом 2020 р.

Першою сферою з інфографіки є транспорт та логістика, важлива для будь якої країни сфера, а для України – додатково через її вдале географічне розташування на східному кордоні Європи. Отже, протягом року (з 2020 по 2021 роки) рівень тіньової частини цього сектору знизився на 7% з 52% до 45% відповідно. Навіть під час повного локдауну, коли майже всі пасажирські перевезення були зупинені або обмежені, а на транспортні перевезення також були накладені значні обмеження тіньова частка була більша, що говорить про активний перехід сфери з тіні в офіційну частину економіки.

Сфера операцій з нерухомістю показала найкращий результат за цей проміжок – рівень офіційної частини сектора збільшився на 10% з 54% легальних операцій до 64%. Звичайно з цим можна пов'язати той факт, що велика кількість громадян переїхала на час локдауну з міст до сільської місцевості, більшість комерційних закладів (заклади громадського харчування, немережеві магазини тощо) тимчасово або на постійній основі припинили діяльність і попит на нерухомість зменшився. Але в той же час в своїй більшості перестали проводитись купівельні операції нової нерухомості, де також існує тіньова діяльність.

Видобувна промисловість, яка була обмежена наслідками пандемії, а саме обмеженнями щодо транспортування і продажу товарів, а також зменшенням попиту через зупинку багатьох виробництв мала досить високий рівень тіньової частки у 43%, але вже через рік ця частка зменшилась на 9% і становила 34%.

Фінанси та страхування – одна з тих сфер, що показала негативний результат. У I півріччі 2020 року тіньова частка цієї сфери становила 29%, але вже через рік вона стала 32%, збільшившись на 3%. На мою думку, така статистика пов'язана з тим, що більшість фінансових операцій, які були пов'язані з торгівлею, кредитуванням, перевезеннями, туризмом тощо були призупинені або хоча б досить сильно обмежені карантинною політикою цивілізованих держав. Але одразу після зняття відповідних обмежень ринки почали відновлюватись, а значить і сфера фінансів та страхування отримала нове дихання – і як наслідок одразу збільшилась частка тіньових операцій в цій сфері.

Переробна промисловість впала на 8% з 34% до 26%, що є досить вагомим показником, зважаючи на рівень розвитку цієї галузі в нашій країні. Ми вважаємо, що це падіння пов'язане з обмеженням споживання населення різноманітних благ, причиною чого стало зменшення варіативності вибору продукції та певна економія, яка стала наслідком цього явища, а також фінансова криза, що також зменшила купівельну спроможність населення. Окрім того були зменшені об'єми виробництва підприємств, більшість з яких внаслідок своєї діяльності продукує відходи, що переробляються відповідними підприємствами цієї сфери.

Будівництво – ця сфера також показала негативний результат і збільшила частку операцій тіньової економіки. З 25% першого півріччя 2020 року до 26% у першому півріччі 2021 року. Цей ріст є незначним, всього 1%, але він окреслює тенденцію руху даної сфери. Причиною такого росту є припинення більшої кількості операцій, пов'язаних з будівництвом з початку пандемії коронавірусу, які відновили свою діяльність після зняття державою карантинних обмежень.

Оптова та роздрібна торгівля – досить високе падіння нелегальної частки операцій на 6% з 26% до 20%. На мою думку, цей показник є досить хорошим, враховуючи, що дуже багато підприємств цієї сфери (навіть будучи зареєстрованими, а не працюючи, до прикладу, на стихійних ринках

без жодної реєстрації) працюють якщо не повністю, то частково нелегально. В той же час падіння частки тіньових операцій є досить зрозумілим – більшість ланцюжків постачання стали закритими і дуже мало малих тіньових підприємств змогли налагодити логістику. Окрім того, населення (очевидно, не кожне домогосподарство, а населення в цілому), в тому числі і у зв'язку зі зменшенням доходів та фінансовою кризою, знизило свою купівельну спроможність та була вимушена споживати більш відповідально, від чого, наприклад, сильно постраждала сфера громадського харчування та ресторанного бізнесу.

Сільське, лісове та рибне господарство мало частку тіньових операцій в своїй структурі розміром у 24%, але впродовж наступного року цей показник впав на 4% до 20%. Така тенденція пов'язана з тим, що деякі представники оптової та роздрібної торгівлі, які проводили тіньові операції остаточно зупинили свою діяльність і тому представники сфер сільського, лісового та рибного господарства були вимушені шукати нових партнерів по збуту, в тому числі і представників офіційної економіки. [10]

В сьогоденних умовах картина тіньової економіки є досить цікавою, бо з однієї сторони підприємства мають мотивацію сплачувати податки – допомога хоча б таким чином державі або бояться працювати в умовах військового стану, коли державні посадовці рідше погоджуються на хабарництво, а в населених пунктах посилено контроль Патрульною поліцією України, збройними формуваннями (наприклад, ТрО), просто небайдужими громадянами та введено комендантську годину, яка також перешкоджає працювати певним тіньовим організаціям.

Натомість з іншої сторони виріс рівень корупції – підкуп прикордонників та працівників територіальних центрів комплектування (військкоматів) з метою отримання дозволів на виїзд за кордон представниками чоловічої статі. Окрім того, додатково до старих існує безліч нових корупційних схем пов'язаних з уникненням проходження військової служби та виїзду за кордон. Набуває поширення допомога у співпраці з

ворогом, а саме росією та дестабілізація внутрішньої ситуації в країні. Також набуває поширення шахрайство, а саме – збір коштів під виглядом волонтерської діяльності, яка наразі в ситуації мобілізації більшої частини населення (мається на увазі бажання допомагати Збройним силам України та іншим організаціям, які всіляко наближують нашу перемогу) є надзвичайно популярною (шира допомога населенню, постраждалим від бойових дій та представникам Збройних сил України, Національної гвардії ТрО) або розкрадання гуманітарної та військової допомоги задля реалізації її у власних інтересах. Серед шахраїв також стало популярним продавати військовим амуніцію, брати за неї кошти та зникати, не надавши товар. Протягом певного проміжку часу набуло розмаху мародерство.

За деякими оцінками експертів рівень тіньової економіки наразі становить близько 50%. [11]

Отже, рівень тіньової економіки України є досить високим і становить майже третину загального обсягу ВВП. Також відслідковується тенденція поступового зменшення рівня частки тіньової економіки протягом кількох послідовних років підряд, але різного роду кризи (як фінансові, так і політичні, соціальні або навіть екологічні) негативно впливають на цю тенденцію та частка тіньових підприємств стабільно виростає на декілька відсотків. В умовах війни провести підрахунки рівня тіньової економіки досить складно і за попередніми оцінками наразі цей рівень – половина об'єму нашого ВВП, що є колосальною цифрою. З іншої сторони, очевидним є те, що після закінчення військового стану на території нашої країни більшість операцій, які так різко підвищили рівень частки тіньової економіки будуть просто неактуальними, а тому і частка тіньової економіки, яку вони формують зникне та кількість нелегальних операцій все одно буде більша порівняно з довоєнним періодом.

2.3 Чинники існування тіньової економіки в Україні

Рівень тіньової економіки в Україні був та залишається досить високим, чому є свої причини – недосконалість в законодавстві, людська ментальність та відсутність дійсно потужної боротьби з цим явищем. Але, окрім цього, існують більш детальні чинники існування тіньової економіки, а саме:

- високий рівень корупції – один з основних чинників тіньової економіки нашої країни. Державний апарат, починаючи з найвищих представників влади та закінчуючи звичайними патрульними поліцейськими досить глибоко поглинуті в корупцію. Більше того, не варто забувати про інших державних службовців та політиків фактично в будь якій галузі, що контролює держава і які також є часто корумпованими. Цей чинник дає можливість всім тіньовим організаціям проводити свої нелегальні операції, продовжувати працювати нелегально та при цьому розвиватись, ухилятися від сплати податків, відмивати кошти та в цілому уникати різного виду покарань за свою діяльність, бо і державним службовцям ця діяльність є вигідною, так як вони отримують з неї додатковий прибуток. На мою думку, на жаль, це явище не можна повністю побороти в умовах демократичного державного ладу, але його можна звести до мінімуму. Навіть Сполучені Штати Америки, які є для багатьох громадян України державою із зразковою державною системою, мають індекс сприйняття корупції 69 станом на 2022 рік, в той час який Україна станом на 2018 рік мала цей індекс на позначці 32. Тобто в Україні у 2018 році корупції було трошки більше, ніж у 2 рази порівняно з США у 2022 році, при чому в Штатах цей показник останніх кілька років падає; [12, 13]
- складна та несправедлива система оподаткування –високий рівень податкових ставок, складнощі у процесі сплати податків та низький рівень довіри громадян та підприємств до уряду

сприяють поширенню явища тіньової економіки в Україні та стимулюють фізичних та юридичних осіб шукати нові шляхи ухилення від сплати податків або повністю переходити в тіньову діяльність;

- слабка правова система – сприятливе середовище для розвитку та поширення тіньової економіки в Україні формує слабка правова система та мала ефективність державних правоохоронних органів. Відсутність відповідної відповідальності та карного переслідування за незаконну діяльність в тіньових операціях, а також можливість користуватись так званими пробілами в законодавстві знижує страх населення перед вчиненням відповідних правопорушень. А якщо цей фактор поєднати з високою корумпованістю державних органів виконавчої та судової ланки, то цей страх майже повністю зникає і люди не бояться відповідальності;
- високий рівень бюрократії та висока кількість адміністративних процедур – роблять офіційну діяльність підприємств набагато складнішою та стимулюють уникнення офіційного регулювання задля збереження часу та ресурсів і можливості почати займатись певною діяльністю швидше, ніж це можливо у випадку офіційного врегулювання. Більше того, задля здійснення деяких видів діяльності майже неможливо отримати дозвіл або ліцензію, тому підприємства мають додаткову мотивацію переходити в тіньовий сектор або навіть починати свою діяльність одразу з цього сектору;
- низький рівень доходів – маючи низький рівень доходів, багато громадян прагнуть знайти шляхи їх збільшення або для знаходження додаткових засобів особистого збагачення, часто переходячи для цього в тіньовий сектор. Незаконна діяльність, а саме нелегальна праця, ухилення від сплати податків, діяльність в

заборонених сферах, неофіційні угоди, відмивання грошових коштів тощо забезпечують населення, яке задіяне в цю діяльність як правило значно вищим доходом, ніж у легальному секторі;

- слабка економічна стабільність – можливість отримати більший або стабільніший дохід в умовах нестабільної економічної ситуації в країні (високий рівень безробіття, низький рівень життя тощо) стимулює фізичних та юридичних осіб переводити свою діяльність у тіньовий сектор та займатись неофіційною діяльністю;
- міжнародні зв'язки та громадянство – дає можливість суб'єктам господарської діяльності виводити свої активи за межі України, проводити за її межами незаконні фінансові операції та цим самим уникати податкових сплат, контролю відповідними органами, а також відповідальності перед українськими правоохоронними органами;
- воєнні конфлікти та нестабільність в окремих регіонах – створює додаткові умови для контрабанди, ведення нелегальної торгівлі (торгівля зброєю), мародерства, розвитку криміналітету та інших діянь, що є заборонені законом та продукують доходи саме тіньового сектору економіки.

Отже, чинників існування тіньової економіки в Україні існує цілком достатньо, але загалом вони зводяться до високого рівня корумпованості державних посадових осіб, слабкого податкового та законодавчого регулювання в цілому та існування воєнних конфліктів або соціальної, економічної чи політичної нестабільності в окремих регіонах. Існує ще бажання переходити фізичними та юридичними особами до неофіційної діяльності, але точно не в умовах достатнього державного контролю.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Отже, досліджуючи методичні підходи оцінки рівня тіньової економіки перш за все були визначені методи вимірювання рівня тіньової економіки, серед яких є «витрати населення – роздрібний товарооборот» (виявлення перевищень споживчих витрат населення, витрачених на придбання благ порівняно з обсягом продажу населенню благ усіма підприємствами в офіційній економіці), «фінансовий» (знаходження тенденцій змін вартості товарів, робіт необхідних під час виробництва та доходом підприємств), «монетарний» (знаходження тенденцій до змін співвідношення об'єму готівки та депозитів у банках, порівняно з 1991 роком, який прийнято вважати базовим у цих підрахунках), «електричний» (порівняння росту споживання державою електроенергії відносно приросту ВВП, а саме реального рівня ВВП) методи, метод збитковості підприємств (обчислення рівня тіньової економіки шляхом визначення граничного коефіцієнта максимального та мінімального тіньової економіки як частки ВВП, в межах якої знаходиться рівень тіньової економіки) та обчислення інтегрального показника рівня тіньової економіки загалом (полягає у поєднанні всіх попередньо зазначених методів та, враховуючи коефіцієнт об'єктивності кожного, знаходження загального рівня тіньової економіки держави).

Окрім того, була проведена оцінка рівня тіньової економіки в Україні, яка показала, що до війни цей показник становив 30% станом на 2020 рік та 31% станом на I півріччя 2021 року, а за оцінками деяких експертів, станом на 2023 рік цей рівень становить близько 50%. Довоєнний рівень тіньової економіки був навіть нижче середнього показника у країнах, що розвиваються. Цей факт свідчить, що Україна мала досить непоганий показник серед країн такого ж типу, але це не має зупиняти відповідну правову-нормативну діяльність держави, фізичних та юридичних осіб щодо переходу підприємств та операцій в офіційну діяльність. В той же час ріст цього показника у 2023 році пов'язується з тим, що з'явилося багато нових сфер корупційної діяльності, мародерства, контрабанди тощо.

Найбільш тінізованою галуззю є транспорт та логістика – 52% та 45% станом на I півріччя 2020 та I півріччя 2021 років відповідно. Найменш тінізованою є галузь сільського, лісового та рибного господарства – 24% та 20% станом на I півріччя 2020 та I півріччя 2021 років відповідно. Такі галузі, як транспорт та логістика, операції з нерухомістю, видобувна промисловість, переробна промисловість, оптова та роздрібна торгівля, сільське, лісове та рибне господарство показали позитивний результат та за проміжок часу з 2020 по 2021 рік зменшили частку неофіційних операцій в своїй діяльності, в той час як галузь фінансів та страхування, а також будівництва навпаки збільшила частку неофіційних тіньових операцій в своїй діяльності. В більшості випадків ці тенденції пов'язані з обмеженнями, що виникли внаслідок пандемії, але тенденція в цілому є досить позитивною.

Також були з'ясовані чинники існування тіньової економіки в Україні. Їх є досить багато, але на мою думку можна виділити кілька основних категорій, а саме високий рівень корумпованості державних посадових осіб (об'єктивно, Україна є досить корумпованою країною), слабке податкове та законодавче регулювання в цілому (несправедливо висока податкова ставка, недовіра громадян до уряду, слабка правова система, що не забезпечує належний контроль над діями та відповідної відповідальності перед законом, високий рівень бюрократії та велика кількість адміністративних процедур тощо), існування воєнних конфліктів або соціальної, економічної чи політичної нестабільності в окремих регіонах (до прикладу, зона проведення АТО/ООС, повномасштабне вторгнення росії в Україну) та ментальність населення (низький рівень доходів, нестабільна економічна ситуація, наявність міжнародних зв'язків або кількох громадянств тощо).

РОЗДІЛ III. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1 Світові приклади боротьби з тіньовою економікою

Минулого року, перебуваючи на мобільності я проходив навчальну практику, де досліджував проблему бідності в світі. Дослідження стосувались в першу чергу вимірювання бідності по причині відсутності необхідної кількості електроенергії, води, продуктів харчування, базового медичного лікування тощо. І звичайно ж мова йшла також про необхідну для повсякденного життя інфраструктуру (дороги, заклади освіти тощо).

На перший погляд ці проблеми недотичні до тіньової економіки, але ми вважаємо інакше. Як відомо, більшість людей, які проживають за межею бідності знаходяться в Африці, хоча ці регіони є досить багатими з точки зору наявності корисних копалин та різноманітних природних ресурсів, які досить активно видобуваються. Африка володіє запасом алмазів у розмірі 74,8% відносно загальної кількості у світі. [15]

Але, на жаль, кошти та ресурси від видобутку цих корисних копалин ніяк не покращують рівень життя населення регіону. Це пов'язано з тим, що всі кошти використовуються не для покращення рівня життя населення, а для фінансування місцевих воїн та власного використання правлячих верхівок країн.

Таке привласнення коштів є проявом тіньової економіки, бо більшість коштів використовуються не на благо держави, а на особисте благо осіб, що знаходяться при владі. Кошти оминають всі податкові установи та не приносять ніякої користі державі як демократичному об'єднанню.

Загалом, обсяги тіньової економіки мають вплив на ту частину суспільного добробуту, що залежить від фінансової складової. Очевидним є також той факт, що від розміру тіньового доходу особи залежить її добробут. Більше того, збільшення розмірів тіньової економіки позитивно впливає на суспільний фінансовий добробут більшої частки населення. Але тіньові

доходи все ж таки по різному впливають на доходи різних верств суспільства та різних громадян. Цей вплив залежить від таких факторів, як сама країна, де відбуваються ці процеси (до прикладу, зростання тіньової економіки та її діяльність в Німеччині є набагато складнішим, ніж в Туреччині), особа та її принципи, рід діяльності (до прикладу, чесний поліцейський буде лише страждати від збільшення тіньової частки економіки, в той час як «хитрий» підприємець лише буде збагачуватись) та від обсягів тіньової економіки в цій країні (тіньовому сектору легше розвиватись, якщо він вже набрав певний розмах).

Також варто розглянути латиноамериканський процес економічних реформ, який може пропонувати цінні уроки. Починаючи з 80-х років минулого століття в цьому регіоні було запроваджено багато глибоких та широких реформ під час серйозних макроекономічних криз та обмежень державних витрат. На жаль, не всі реформи принесли бажаний результат, але більшість країн регіону дійсно зазнали значних змін в своїй структурі і наразі в цих країнах спостерігається значне зростання. Неочікуваним результатом цих реформ стало те, що вони підготували країни до процесу глобалізації, який активно триває останні кілька десятиліть. [16]

Передумовою цих реформ стало закінчення фази індустріалізації та формування місцевої інфраструктури з високим державним втручанням в середині 70-х років минулого століття. Наслідком закінчення цієї стадії розвитку стали гіпертрофія ролі держави в економічних процесах в більшості країн регіону, ріст інфляції та ріст дефіциту бюджетів.

Як наслідок, з початком наступного десятиліття регіон потрапив в найбільшу за останні 50 років економічну кризу (падіння темпів виробництва, ріст рівня безробіття, посилення інфляції, погіршення зовнішньоекономічного становища). тому в регіоні почався так званий неолібералістський період, особливістю якого став прихід до влади в багатьох країнах військових. Тодішня влада обрала курс, який

характеризувався жорстким обмеженням державного регулювання, масову приватизацію тощо. [17]

Ця політика характеризувалась поступовим покращенням як економічної, так і соціальної складової регіону, але лише допоки економічна політика відповідала необхідним потребам економічної системи. Але проблемою стала недосконалість відповідних державних інституцій – відповідна політика стала дестабілізуючим фактором. В процесі таких реформ була значно послаблена динамічність розвитку економік регіону і тому вони були неспроможні ефективно доєднатись до процесів міжнародної торгівлі, яка була досить важливою для регіону.

Наслідком цієї кризи було зменшення поточних рахунків, для регулювання чого країни зменшували сукупний попит фіскальними та монетарними засобами, підвищували відносну ціну конкурентоспроможної продукції на міжнародному ринку шляхом зміни обмінного курсу валют та тарифну політику. Більше того, в деяких країнах також заохочувались програми публічного інвестування та процеси з імпортозаміщення деяких товарів.

Окрім того, для створення сприятливих умов розвитку промисловості, влада держав почала застосовувати пільгові відсоткові ставки кредитування. Але недосконалість відповідних інституцій зробила цей важіль економічного впливу малоефективним. Це сталось через недосконалу систему контролю за цільовим спрямуванням кредитів.

Основною перешкодою для економічного відродження регіону став вплив фінансових ресурсів за кордон. У зв'язку з цим фактом погіршилась можливість інвестування за рахунок національних заощаджень, хоч і їхня кількість збільшувалась. Відбулось обмеження здатності країн до імпорту, тому через відсутність необхідних імпортованих комплектуючих зменшилось завантаження виробничих потужностей.

В той же час, скорочення відпливу ресурсів за кордон супроводжувалось використанням заощаджених коштів на зміни у внутрішніх структурах економіки. До прикладу, деяким країнам цей факт допоміг безболісно подолати нафтову кризу 70-х років минулого століття. Так, виробництво переорієнтовувалось на заміну імпорту палива, в результаті чого, наприклад, Бразилії вдалось поєднувати стрімке економічне зростання з балансуванням зовнішніх рахунків та зобов'язань. [18]

3.2 Рекомендації щодо подолання тіньової економіки в Україні

Щодо ситуації в Україні – основною причиною розвитку тіньової економіки є низький рівень доходів населення. Українські домогосподарства

витрачають на продукти харчування близько 60% своїх доходів, в той час як в Європейському Союзі цей показник становить 15-20%. Тому, не маючи достатньо засобів для існування, громадяни України погоджуються працювати неофіційно, отримувати заробітну плату в так званих «конвертах» саме для того, щоб мати змогу отримувати більший дохід в обхід державного контролю та сплати податків.

Податкова система також є важливим чинником в даному питанні розвитку тіньової економіки. Вона є досить неефективною через високий рівень податкового навантаження та високу недовіру громадян до розподілу сплачених ними податків, нерівномірність розподілу податкового навантаження між підприємствами, неефективність та несправедливість надання дотацій або звільнення певних підприємств чи продукції від податків. Окрім того, не варто забувати про корупцію, яка прямо впливає в тому числі і на оподаткування різних підприємств.

Також важливими чинниками є низька ефективність регулювання державою економічних процесів, позабанківський обіг грошей, недосконалість в бюджетній системі та недоліки в бюджетному плануванні. [19]

Важливим уроком для зменшення бідності (що є основною причиною розвитку тіньової економіки в Україні) є сприяння зайнятості, а особливо – найму некваліфікованої робочої сили. У довгостроковій перспективі основним чинником зростання економіки та зменшення бідності є освіта. [20]

В першу чергу, в Україні необхідно розвивати такі досить очевидні речі, як прозорість фінансової системи, покращення інвестиційної привабливості української економіки для внутрішніх та іноземних інвесторів, покращення позитивного іміджу на міжнародній арені (що наразі і спостерігається – Україна стала для всього світу демократичною державою з європейськими цінностями), декриміналізація та детінізація економічних

відносин, суб'єктами яких є резиденти України та створення або покращення механізмів наповнення активами Державного бюджету. [21]

Практика латиноамериканських країн, яка була розглянута в попередньому підрозділі є хорошим показником для України, що навіть під час криз можна і більше того треба запроваджувати корисні, ефективні реформи. Особливо в умовах війни, коли перед Україною стоїть питання існування є надзвичайна потреба в збільшенні надходжень до бюджету і одночасно зі збільшенням патріотичних настроїв в населення – необхідно вести активну політику щодо виводу економіки з тіньового сектору.

Також з дослідження кризи в Латиноамериканських країнах, окрім правильної фіскальної та монетарної політики, важливо звернути увагу на можливість надавання кредитів і вже існуючим підприємствам, і підприємцям-початківцям. Але під час запуску цього проекту необхідно не повторювати помилок країн Південної Америки та чітко слідкувати за цільовим спрямуванням кредитів, бо це, фактично, інвестиції держави, які мають бути взаємовигідними і для держави, і для підприємців, і навіть для банків-посередників, що ці кредити надають.

Також, хорошим і в той же час надзвичайно актуальним завданням, яке стоїть перед українським урядом та стояло перед урядами Латиноамериканських країн є відтік фінансових (і, в тому числі, людських ресурсів) за кордон.

Загалом, інвестиції за кордон, на мою думку, досить хороша річ і для збільшення прибутків всередині країни, і для покращення становища країни на політичній арені. Але не в умовах війни та на даному етапі розвитку економіки нашої країни.

Окрім того, необхідно контролювати відтік людського ресурсу з країни. Це важливо з деяких економічних та соціальних причин. До прикладу, демографічна криза в країні, яка через кілька десятиліть може

відчуватись дуже гостро. Багато економічно активних людей прагнуть виїхати за межі держави в пошуках вищих заробітків та тікаючи від війни. Не варто забувати про старіння населення, тимчасову окупацію регіонів на півдні та сході країни, смерті та каліцтва внаслідок війни.

Також, хорошим інструментом для подолання тіньової економіки (в першу чергу мова йде про кримінальну складову тіньової економіки) є співпраця з міжнародними правоохоронними структурами. Ні для кого не секрет, що така співпраця існує і в новинних виданнях періодично з'являються новини про те, що Служба безпеки України або Національна Поліція України в партнерстві з іноземними відомствами заарештували злочинців. З юридичної точки зору така співпраця досить важлива, бо на території однієї держави може бути зібрано недостатньо доказів або злочинці можуть знаходитись в одній країні, а вести свою діяльність дистанційно. В таких випадках міжнародна діяльність є дуже корисною і її обов'язково треба розбудовувати.

Важливі чинники, які необхідні для детінізації української економіки – це удосконалення на законодавчому рівні захисту прав власності та захисту прав на інтелектуальну власність, підвищення ліквідності українського фондового ринку, удосконалення захисту прав інвесторів, покращення спроможностей регулятора протидіяти зловживаннями на ринку цінних паперів, вдосконалення судової системи та збільшення довіри суспільства та потенційних інвесторів до судової гілки влади, подолання корупції та повернення під контроль держави України наразі непідконтрольній їй, внаслідок збройної агресії росії, територій, до прикладу задля запобіганню різноманітних схем контрабанди товарів. [22]

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ ІІІ

Отже, опрацювавши певний досвід розподілу природних надр та ресурсів загалом в країнах африканського регіону прямо прослідковується тенденція витрачання коштів не на благо держави та її громадян, а на потреби правлячих еліт, що є критичним не лише для економічної або

соціальної складової – а й для політичного статусу держави. Така країна майже автоматично перестає бути демократичною та стає диктатурою (хорошим прикладом цього негативного явища є росія, яка номінально – демократична держава, але фактично – представниця справжньої диктатури).

Новітня українська історія показує, що українське суспільство є свідомим і силоміць пододало аналогічну владну еліту в 2014 році під час Революції Гідності. З економічної точки зору – ці події знищили в нашій державі, мабуть, найбільший прояв тіньової економіки, а також ці події стали чітким сигналом щодо ставлення українців до корупції для майбутніх політичних еліт. І до цього часу, протягом 10 років, українське суспільство та і весь світ загалом спостерігає, можливо не надто швидко, але систематичну боротьбу з корупцією.

Також, дослідивши приклад кризи в Південній Америці в 80-х роках минулого століття можна винести багато цінних уроків для України, як для європейської держави з відповідними цінностями та верховенством права. Необхідно опанувати схожий досвід для розуміння того як і в яких умовах працюють різні економічні інструменти. До прикладу, хорошими висновками, які можна перенести на наші сучасні реалії є скорочення відтоку фінансових ресурсів (хоча це стосується не лише фінансів), а також цільове надання кредитів підприємцям для розвитку бізнесу всередині країни.

Окрім того, було надано деякі рекомендації для подолання явища тіньової економіки в Україні, враховуючи думки деяких науковців, історичні погляди, а також дані Міністерства економіки України. Отже, основними рекомендаціями є прозорість фінансової системи, покращення інвестиційної привабливості української економіки для внутрішніх та іноземних інвесторів, покращення позитивного іміджу на міжнародній арені, декриміналізація та детінізація економічних відносин, суб'єктами яких є резиденти України та створення або покращення механізмів наповнення активами Державного бюджету, удосконалення на законодавчому рівні захисту прав власності та

захисту прав на інтелектуальну власність, підвищення ліквідності українського фондового ринку, удосконалення захисту прав інвесторів, покращення спроможностей регулятора протидіяти зловживаннями на ринку цінних паперів, вдосконалення судової системи та збільшення довіри суспільства та потенційних інвесторів до судової гілки влади, подолання корупції та повернення під контроль держави України наразі непідконтрольній їй, внаслідок збройної агресії росії, територій, надання кредитів підприємцям та контроль їх доцільності, контроль відтоку фінансових ресурсів за кордон (особливо під час війни).

ВИСНОВКИ

Отже, провівши дану роботу по дослідженню тематики тіньової економіки, роблячи акцент саме на Україну, ми змогли дослідити досить багато теоретичних та практичних складових, починаючи сутнісної характеристики тіньової економіки, причин її виникнення, соціальних, економічних та політичних наслідків та закінчуючи порівняльним аналізом методів визначення її рівня, оцінка її рівня в Україні та чинники її існування в межах нашої держави.

Під час проведення цього дослідження стала очевидно зрозуміла актуальність проблеми та необхідність боротись з нею якомога швидше та ефективніше, особливо враховуючи, що в мирний час рівень тіньової економіки становив майже третину всього національного бюджету, а зараз, в умовах воєнного стану, за оцінками деяких експертів цей рівень знаходиться на позначці, що є близькою до 50% від загального ВВП держави та є просто колосальною цифрою. Варто лише уявити наскільки потужнішою стала б держава, якби всі ці кошти, які є нелегальними були б оподатковані та відповідні ресурси спрямовані на благо та розвиток країни, яка зараз як ніколи потребує нових фінансових надходжень і знаходження яких часто відбувається або кредитуванням, або допомогою партнерів, фінансові можливості яких також не є безкінечними.

Були визначені причини виникнення та поширення явища тіньової економіки в Україні, що є корисними знаннями, бо саме вони дають можливість зрозуміти соціальні, політичні та економічні проблеми, які стимулюють розповсюдження нелегальних та неофіційних операцій, що шкодять країні в цілому.

Соціальні, економічні та політичні наслідки дозволяють зрозуміти чому тіньова економіка є небезпечною та, фактично, паразитує на офіційній

економіці, а також дають змогу сформулювати основні тези для проведення відповідної інформаційно-навчальної кампанії чому необхідно боротись з тіньовою економікою.

Порівняльний аналіз методів визначення рівня тіньової економіки дав можливість побачити як саме вимірюється тіньова економіка та зрозуміти проблематику цих методів. На мою думку, вони є не зовсім об'єктивними, так як не враховують досить багато додаткових обставин (хоча є обставини, які впливають на вирахування цього рівня). Окрім того, ці обставини досить складно врахувати, але неврахування їх дає менш точний результат. Плюсом цих методів є те, що в кінці підрахунків вони порівнюються між собою за об'єктивністю, при чому систематика порівняння є достатньо справедливою, тому, в кінці кінців вихідні дані, на мою думку, все ж таки є досить об'єктивними та такими, від яких можна відштовхуватись для проведення подальшого аналізу.

Окрім того, був проведений окремий статистичний аналіз, який окрім того, що показав тенденцію руху вектора поширення тіньової економіки (на мою думку, з досить оптимістичними результатами), ще й додатково визначив галузі, які потребують найбільше уваги та мають велику кількість незаконних операцій або галузі, які показали негативну тенденцію щодо поширення нелегальної діяльності та збільшили свою частку тіньової економіки.

На мою думку, дослідження чинників існування тіньової економіки в Україні є однією з найважливіших частин цієї роботи, бо результатом цього дослідження є виявлення проблем, які дозволяють проводитись неофіційним операціям та займатись забороненою законодавством діяльністю. Знаходження та розуміння цих проблем, фактично, встановлює завдання, які треба виконати щоб викоринити явище тіньової економіки з суспільного, економічного та політичного життя держави.

Також, було досліджено проблему бідності та корупції в країнах Африки і досліджено причини та наслідки економічної кризи в Південній

Америці, що була в 1980-х роках. І що є досить важливим, було досліджено та проаналізовано методи, які використовувались для її подолання. Окрім того, була проаналізована їх ефективність та в теоретичному фокусі застосовано цей інструментарій до сьогоднішніх реалій України.

Отже, я з впевненістю можу сказати, що під час виконання роботи була виконана її головна мета, а саме – аналіз економічних, соціальних та політичних аспектів тіньової економіки в Україні та за кордоном, при цьому звертаючи увагу саме на ситуацію в Україні. Для виконання поставленої мети були досліджені такі питання, як сутнісна характеристика тіньової економіки, причини її виникнення та чинники існування, соціальні, економічні та політичні наслідки її діяльності, а також оцінка рівня тіньової економіки в Україні. Фактично, майже кожен розділ роботи є частинкою до досягнення поставленої мети і, на мою думку, цей аналіз проведено успішно.

Окрім того, були виконані і поставлені перед роботою завдання – визначення та розуміння загроз для легальної економіки, пошук недоліків у законодавстві, оподаткуванні, боротьбі з корупцією, роботі відповідних державних органів та шляхів їх усунення, пошук шляхів усунення соціально-економічних та політичних наслідків, пошук методів стимулювання та заохочування до ведення легальної підприємницької діяльності та розвитку легальної економіки в цілому, пошук можливостей по впровадженню міжнародних стратегій боротьби з тіньовою економікою. Ці питання також були розкриті в роботі, а саме в розділах, що описують причини виникнення тіньової економіки в Україні, її соціальні, економічні та політичні наслідки, оцінка її рівня та чинники існування цього явища в Україні.

Найважливішою частиною роботи було надання рекомендацій для подолання тіньової економіки. Ця частина роботи вимагає детального аналізу всіх попередніх частин, які були розглянуті та досліджені в цій роботі. Отже, основними рекомендаціями є прозорість фінансової системи, покращення інвестиційної привабливості української економіки для внутрішніх та іноземних інвесторів, покращення позитивного іміджу на міжнародній арені,

декриміналізація та детінізація економічних відносин, суб'єктами яких є резиденти України та створення або покращення механізмів наповнення активами Державного бюджету, удосконалення на законодавчому рівні захисту прав власності та захисту прав на інтелектуальну власність, підвищення ліквідності українського фондового ринку, удосконалення захисту прав інвесторів, покращення спроможностей регулятора протидіяти зловживаннями на ринку цінних паперів, вдосконалення судової системи та збільшення довіри суспільства та потенційних інвесторів до судової гілки влади, подолання корупції та повернення під контроль держави України наразі невідконтрольній їй, внаслідок збройної агресії росії, територій, надання кредитів підприємцям та контроль їх доцільності, контроль відтоку фінансових ресурсів за кордон (особливо під час війни).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Тіньова економіка України досягає 45% - МВФ. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/9/633941/>
2. Тіньова економіка. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%96%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0
3. Що таке тіньова економіка і як з нею боротися. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2017/11/3/630788/>
4. Що таке тіньова економіка і скільки вона «краде» від ВВП? URL: <https://kse.ua/ua/community/stories/shho-take-tinova-ekonomika-i-skilki-vona-krade-vid-vvp/>
5. Економіка тіньова. URL: <https://esu.com.ua/article-18747>
6. Тенденції тіньової економіки. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendantsiiTinovoiEkonomiki>
7. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні. URL: <http://referat-ok.com.ua/work/tinova-ekonomika-sutnist-prichini-s/>
8. Наказ Міністерства економіки України: Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки від 18.02.2009 № 123 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09#Text>
9. Рівень тіньової економіки у 2021 році зріс до 32%. URL: <https://finbalance.com.ua/news/riven-tinovo-ekonomiki-u-2021-rotsi-zris-do-32---otsinka-uryadu>

10. Як змінювався рівень тіньової економіки в Україні. URL:
<https://www.slovoidilo.ua/2021/12/07/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-tinovoyi-ekonomiky-ukrayini>
11. Рівень тіньової економіки в Україні становить 50% - експерт. URL:
<https://i-ua.tv/news/44267-riven-tinovoi-ekonomiky-v-ukraini-stanovyt-50protsent-ekspert>
12. Рівень корупції у США. URL: <https://take-profit.org/statistics/corruption-index/united-states/>
13. Корупція в Україні. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96
14. Баранов С.О. Основні методи впливу держави на тіньову економіку // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2016. № 6 URL:
<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=979>
15. Ресурси і запаси алмазів. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8_%D1%96_%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%B8_%D0%B0%D0%BB%D0%BC%D0%B0%D0%B7%D1%96%D0%B2
16. Von Braun, J., Hill, R. E., & Pandaya-Lorch, R. (Eds.). (2009) The poorest and hungry: Assessments, analyses, and actions, an IFPRI 2020 book. Intl Food Policy Res Inst., 264-267 с.
17. Латинська Америка після Другої світової війни. URL:
<https://naurok.com.ua/prezentaciya-na-urok-z-istori-za-temoyu-latinska-amerika-pislya-drugo-svitovo-viyni-108111.html>
18. Латинська Америка у 80-90-х роках: економічні стратегії. URL:
https://osvita.ua/vnz/reports/econom_theory/21759/

19. Приймак В.І., Голубник О.Р., Борщук Є.М. Вплив тіньової економіки на добробут населення України // Економіка та держава. Економічна наука. Львів, 2017. №9. С. 5-7
20. Пацюрко Н. Informal Economy, Economic Initiative and Welfare Values in East and West. 237-268 с.
21. Цахаєв І. К. Подолання тіньової економіки в Україні на засадах світового досвіду : кв. роб. маг. / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2022. С. 89-98.
22. Тіньова економіка. Аналітична записка. Загальні тенденції 2021 / Міністерство економіки України. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування, Відділ з питань економічної стійкості та статистики. 2022. С. 10-12.